Ю.Б. Іванов, д-р екон. наук, проф.,
І.А. Сєрова, канд. екон. наук, доц.

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

В статті розглянуті базові складові ефективності ринкового процесу через встановлення формально-логічних взаємозв'язків в системі його розвитку, визначення динамічної рівноваги між тіньовою та легальною економікою за умов відокремлення екологічної складової.

The article considers the basic components of market process efficiency through establishment of formal and logical interconnections in the system of its development, determination of dynamic equilibrium between shadow and legal economy under conditions of separation of ecological component.

Функціонування ринкового господарства пов'язано з двома важливими процесами – обміном та конкуренцією, а визначення його ефективності – з такими поняттями як загальний дохід та загальні витрати, що утворені співвідношенням «ціна – час – кількість продукту».

В економічній літературі ефективність ринку традиційно розглядається або з позицій результату, або процесу.

З позицій результату ефективність ринку визначається умовами економічної ефективності факторів виробництва й відповідного їм розподілу доходів згідно теорії суспільного добробуту:

- за певних умов конкурентні ринки ведуть до такого специфічного розподілу ресурсів, коли покращення положення одних суб'єктів господарювання пов'язано з погіршенням у інших;
- зниження диференціації розподілу доходів у суспільстві обумовлюється перерозподілом вихідного багатства, а все інше забезпечить сам механізм функціонування ринку.

Концепція ефективності результату описує ситуацію, коли всі можливі угоди вже укладено (ефективність кінця ринкового обміну), а обміни призводять до прирощення цінностей, які мають певну межу.

Ефективність ринку як процесу передбачає, що:

- обмін є єдиним можливим способом утворення цінностей, а виробництво може виступати як частковий випадок обміну факторів виробництва;
- асиметричний обмін приводить до невизначеного результату й може знижувати сукупну вартість отриманих благ.

Концепція ефективності процесу передбачає, що кожний обмін призводить до прирощення цінності, й в той же час – це прирощення стимулює нові обміни.

В системі обмінів обов'язково існують обмеження (за Д. Нортом – інститути) – правила, механізми, що забезпечують їх виконання, й норми поведінки, що структурують повторювані взаємодії поміж людьми [4]. Тобто поряд з початковим розподілом ресурсів інститути визначають міру скорочення або збільшення обмінів.

За умов неможливості визначення ефективності майбутнього розподілу ресурсів важливим є вплив сучасного стану економіки на майбутні обміни.

Пристосування ринкової системи до змін в структурі пропозиції різних ресурсів й обумовило актуальність й вибір теми дослідження.

Джерелом конкуренції в ринковій економіці є нерівний доход, що мотивує людей до економічної діяльності, активність якої пропорційна суб'єктивній оцінці отриманого в результаті доходу. Ця активність може бути корисна суспільству тільки в рівних умовах для економічної діяльності. В іншому випадку вона буде спрямована в тіньову (чи кримінальну) економіку й породжуватиме соціальну напругу.

Будучи особливим інститутом в економічній системі, тіньова економіка виконує в суспільстві певні функції, котрі взагалі можуть бути зведені до двох, що мають протилежний характер:

- стабілізуючої (регуляторної):

коли ефективному господарюванню сприяє економія на податкових вилученнях (ухилення від податків дає змогу підприємствам збільшити чистий прибуток й тим самим отримати конкурентну перевагу перед підприємствами, що в легальному секторі не мають змоги знизити відпускні ціни),

розширяється можливість додаткового заробітку для занятих на офіційно зареєстрованих підприємствах.

Тобто, тіньова економіка в цьому контексті здійснює роль соціального стабілізатора, згладжує непомірну нерівність доходів, зменшує соціальну напругу в суспільстві.

- Дестабілізуючої, яка проявляється через:

витіснення офіційних механізмів оподаткування;

дезорганізацію виробничого процесу в легальній економіці та послаблення трудової мотивації через декваліфікацію робітників;

стимулювання кримінальних процесів.

В умовах відсутності ефективної законодавчої бази, традицій та етики у взаємовідносинах бізнесу й держави головною причиною зростання тіньової економіки є неконтрольований дозвіл вільного ціноутворення й конкуренції та відмова в купівлі – продажу землі, що спричиняє:

- виникнення ділового співробітництва чиновника й підприємця;
- великий вплив держави на економічні процеси через збереження значної частки державного сектору без певних економіко-правових обмежень, безконтрольне втручання держави в економічну діяльність, необґрунтоване обмеження різних видів господарської діяльності за допомогою механізму ліцензування;
- збереження існуючих і появі нових організаційних форм господарювання;
- регресивний характер системи оподаткування, що однаково трактує ухилення від сплати податку й помилки при його розрахунку;
- невирішення соціальних питань;
- слабке використання чинного законодавства.

За даними Міністерства економіки України [6] рівень тіньової економіки за 9 місяців 2008 року порівняно з відповідним періодом 2007 року збільшився на 5 процентних пункти й склав 30% від офіційного обсягу ВВП.

Ліквідувати тіньову економіку як економічне явище, застосовуючи найефективніші методи, неможливо, тому що вона є невід'ємною складовою будь-якої ринкової економічної системи у всіх країнах світу й для більшості населення стала звичним явищем. Але в період кризи саме тіньовий сектор грає роль деякого стабілізатора. В цих умовах уявляється актуальним підтримування певної рівноваги між легальною економікою та економікою поза законом.

З позицій ефективності процесу, рівноважний, статичний стан ринку не є ефективним. Обмін стає можливим коли під рівновагою розуміють характеристику ситуації не рівноваги (перевищення ціннісних оцінок). Кожний обмін закінчується станом спокою до певного часу.

Спрощене розуміння ринкового процесу й ціни як його головного результату функціонування, й як ролі в динамічних інституційних структурах, визначає причини неефективності ринкових механізмів.

Якщо ціни на ринку утворюються завдяки конкуренції, то довгострокові орієнтири, що визначають сам порядок економічної організації, теж конкурують з альтернативними варіантами поведінки. Якщо інституціональна структура знаходиться на стадії формування чи зміни, то інститути будуть виникати й закріплюватись в залежності від порівняльної ефективності альтернативних способів координації господарської діяльності.

Ринкова система направляє ресурси в ті галузі, на продукти яких споживачі мають достатньо високий попит, з метою визначення прибутковості виробництва цих продуктів й одночасно – вилучає рідкісні ресурси з неприбуткових галузей. Процес виробництва здійснюють підприємства, що повинні враховувати альтернативну комбінацію ресурсів задля випуску потрібної продукції, а також ціни, за якими є можливість придбати необхідні ресурси. Таким чином, найбільш економічна комбінація ресурсів й буде найбільш ефективною, й як наслідок – буде використовуватись для виробництва даного товару.

Останнім часом в економіці багатьох країн постає проблема вичерпності ресурсів. Існуючий темп зростання виробництва є нижчим за темп збільшення кількості відходів. Тому з позицій ефективності виробництва наочною стає необхідність пошуку коштів для вирішення невідповідності між темпами зміни економічного прогресу та витратами на охорону навколишнього середовища.

В еколого – економічному взаємовідношенні збільшення темпів використання природних ресурсів й динамічний характер діяльності виробництва визиває розвиток протиріч між бажанням зберегти природний потенціал від зростаючих техногенних впливів, забезпечити стійкість біосистеми та необхідністю задоволення зростаючих потреб суспільства щодо розвитку виробництва.

Оптимізація взаємодії виробничої й природної систем передбачає приведення у відповідність масштабів й форм господарювання з природними можливостями територій. Міру розбалансування територій з позицій розвитку економіки, соціальної сфери й деградації навколишнього середовища необхідно визначати через співставлення екологоємності еколого – економічної системи з фактичним екологічним навантаженням, що буде виступати фактором рівноваги при здійсненні структурної перебудови економіки.

Закон збалансованого природокористування передбачає, що вилучення з господарської діяльності природних ресурсів не повинно перевищувати швидкості їх відновлення чи природного імпорту в систему.

Таким чином, основною задачею сучасної економіки, з одного боку, має бути визначення критичної межі стійкості всієї еколого – економічної системи, а з іншого – визначення допустимого діапазону відхилень параметрів кожної з підсистем від обумовленої рівноваги. При цьому треба пам'ятати, що всі матеріально - речові потоки повинні мати вартісну оцінку, а економічні наслідки порушення екологічної рівноваги носять неявний характер й не мають адресності.

Тобто, вимога еколого – економічної рівноваги економіки відповідає основній вимозі економічної ефективності в ринкові економіці – отриманню заданого обсягу продукції при найменших витратах й вартісному виразі як продукції так й використаного ресурсу.

Могутнім ресурсним фактором держави є податкові платежі. За умов існуючої податкової системи, коли податки збираються з доходів й з фонду заробітної плати, виробники всіх форм власності зацікавлені в зменшенні кількості робітників, приховуванні дійсного розміру прибутку й дійсних обсягів заробітної плати, що сприяє прискоренню тінізації економіки.

У сучасних умовах господарювання природній капітал (природні ресурси) виступають обмежуючим фактором розвитку економіки. Підвищити його продуктивність можливо за умов ефективного оподаткування ресурсопотоку. Зміщення податкового тягаря з праці й доходів на ресурсопотік дозволить отримати подвійні дивіденди – зменшити вплив на навколишнє середовище й стимулювати соціальний захист робітників.

Крім того, податкова реформа дає можливість враховувати зовнішні екологічні фактори, трансформуючи їх у внутрішні витрати виробництва (принцип «хто забруднює той й платить»). З іншого боку – підвищення ціни на природній капітал через оподаткування ресурсопотоку сприятиме максимізації продуктивності природного капіталу через вплив економічного стимулу щодо підвищення використання ресурсів, а саме до технологічних інновацій й зменшення енерго- й матеріалоємності.

Такі типи екологічних податків як податки на викид, скид, складування речовин, що забруднюють навколишнє середовище, базуються на кількості й якості викидів. Податки на викид мають, як правило, найбільш виражену фінансову мету – збільшення інвестицій, що направляються на охорону навколишнього середовища. Стимулююча й регулююча роль таких податків залежить від величини ставки податку.

На сьогоднішній час в Україні розвитку екологічного оподаткування не приділяється певної уваги. Загальний рівень податкових зборів на забруднення та використання не досягає й 1% від ВВП. Так, збори за спеціальне використання природних ресурсів становили на 2007 рік 5, 95 млрд. грн., що всього лише 0,84% від ВВП й майже в 4 рази нижче за рівень 1998 року. В той же час збір за забруднення навколишнього природного середовища за визначений період збільшено в 3 рази, але його частка в ВВП всього лише 0,15% [5].

У розвинених країнах знайшли використання екологічні податки на продукцію – додаткові податки на продукцію, що забруднює навколишнє середовище на стадії виробництва чи споживання. Ці податки базуються на окремих характеристиках продукції й мають за мету регулювання та збір фінансових коштів. Регулююча мета має місце коли збільшення ціни за рахунок податку скорочує споживання продукції, що досягається за умов еластичності попиту від ціни.

Перевагою ресурсно - екологічних податків є нескладність їх адміністрування. Підприємства ведуть зараз статистичний облік використання природних ресурсів від якого важко ухилитися, тому що він базується на обліку фізичних величин. Показники рескрсопотоків складніше приховувати чим тіньові грошові потоки, що використовують не обліковану готівку й сприяють тіньовій оплаті праці.

Крім того, удосконалення ресурсно – екологічного оподаткування дасть змогу зменшити податок на додану вартість як непрямого додаткового податку на роботу.

Підсумком проведеного дослідження, на нашу думку, має бути визначення вектору розвитку конкуруючої системи, а не результату конкурентної взаємодії та обмінів, що й обумовлює ефективність самого процесу ринкових обмінів.

Спираючись на те, що ринку в чистому вигляді не існує, доцільно визначити стратегію відповідності вимогам держави в питанні еколого - економічного її розвитку через зіставлення факторів позитивної й негативної мотивації в екологічних витратах [1].

Фактори позитивної мотивації збільшують дохід, що зостається в розпорядженні підприємства:

Витрати на природоохоронну діяльність < (прибуток від утилізації відходів + пільги по оподаткуванню + кредитні пільги + надбавки до ціни).

Фактори негативної мотивації знижують дохід коли підприємство економить на природоохоронних витратах:

Витрати на природоохоронну діяльність < (плата за понаднормоване використання природних ресурсів + плата за забруднення навколишнього середовища + плата за розміщення відходів + штрафи + додаткове оподаткування).

Розглянуті фактори повинні перевищувати необхідні для здійснення природоохоронної діяльності витрати в повному обсязі, не припускаючи можливість для досягнення конкурентної переваги й стійкого розвитку – враховувати прийняту систему міжнародних стандартів.

Кількісна характеристика ефективності ринкового процесу визначається станом, при якому майбутні обміни мають тенденцію до зростання як за кількістю так й за обсягом, а якісна – станом інституційної структури.

Організація виробництва в ринковій економіці передбачає: механізм розподілу ресурсів між окремими галузями; вибір підприємств, що повинні займатися випуском продукції в певній галузі; комбінацію ресурсів на даному підприємстві. Ринкова система відповідно пристосовується до аналогічних змін в структурі пропозиції різних ресурсів.

Концепція ефективності процесу дозволяє дати пояснення ринковому процесу як нейтральному механізму виходячи з того, що ринки мають нейтральну природу й самі по собі як процес обміну не гарантують ні ефективність процесу, ні результату.

Література:

1. Бородин А.И. Эколого-экономическое управление предприятием: Монография. – М.: ТЕИС, 2006. - 332с.

2. Бородин А.И. Механизмы реализации эколого-экономического управления предприятием / А.И. Бородин // Проблемы теории и практики управления. - 2006. - №6. - С. 112-123..

3. Вольчик В.В. Индивидуализация собственности: институциональные условия и модели становления в аграрной сфере. Автореферат кандидатской диссертации. Ростов-на-Дону, 1997., с. 15-16.

4. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение // Тезис. Т.1. Вып.2. М., 1993. С.73., с. 73.

5. Фінансова політика та податково-бюджетні важелі її реалізації / За ред. Чл.-кор. НАН України А.І.Даниленка. – К.: Фенікс, 2008. – 468 с.

6. Экономика Украины ушла в тень. - 17.02.2009. http://finansistov.net/ekonomika - ukraine.